

Protestant Theological University

Review of Hans van der Jagt, Engelen uit Europa. A.W.F. Idenburg en de moraal van het Nederlands imperialisme (Amsterdam: Prometheus 2022).

van Klinken, G.J.

Published in:

DNK Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800

Published: 01/01/2024

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Klinken, G. J. (2024). Review of Hans van der Jagt, Engelen uit Europa. A.W.F. Idenburg en de moraal van het Nederlands imperialisme (Amsterdam: Prometheus 2022). *DNK Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 47(100), 120-122.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

Downloaded from the PThU Research Portal (Pure): <https://pure.pthu.nl>.

Recensies

Peter Bak, *Meer dan reizen. Nederlandse Christelijke Reisvereniging 1922-2022* (Utrecht: Academische Uitgeverij Eburon 2022) 240 pp., ISBN 9789463014274, €24,90.

De afkorting NCRV is vooral bekend als die van de vanouds protestantse omroepvereniging die inmiddels is opgegaan in de KRO-NCRV. Ouder dan die NCRV, is de in 1922 opgerichte Nederlandse Christelijke Reisvereniging, ook NCRV geheten. Waarom werd die opgericht en waarom toen? In 1906 werd de Nederlandsche Reisvereniging (NRV) opgericht. Uit die groep ontstond in 1920 de Nederlandsche Arbeiders Reisvereniging. In 1922 volgde de NCRV en een jaar later de Nederlandsche Reisvereniging voor Katholieken. Deze reisverenigingen droegen eraan bij dat de verzuiling verder vorm kreeg in het vrijetijdsleven. Peter Bak schreef met *Meer dan reizen* de eerste integrale geschiedenis van een Nederlandse reisvereniging. Hij kon daarvoor putten uit omvangrijk archiefmateriaal. De tijdspanne is 100 jaar, met 2022 als jaar waarin de mogelijke opheffing in beeld kwam. De NCRV biedt echter in 2023 nog steeds enkele kampeer- en hotelreizen aan en telt twee afdelingen.

Bak clustert de ontwikkelingen van de reisvereniging in tijdvakken: 'Het reizen moet men leren' 1922-1930; In een gistende wereld 1930-1942; Tussen mens en massa 1945-1965; Hinkend op twee gedachten 1965-1990; 'Reizen in een goede sfeer' 1990-2022. Hij schetst welke reizen de NCRV gaandeweg ging aanbieden: van een dagtocht naar de Rotterdamse haven, luxe bootreizen naar Spitsbergen en bijvoorbeeld bergwandelvakanties voor kleine groepen. Er waren curieuze reizen bij: in 1955 trok een groep van 850 reizigers met 21 reisleiders in veertien treinwagons naar het Italiaanse Merano (115-116). Reisbestemmingen met comfort spraken in alle tijdperken meer aan dan de sobere kampeerreizen. De reisgezelschappen moesten 'een bijbels geïnspireerd gevoel van verwantschap' oproepen, met 'een herkenbare leef- en omgangscultuur' (10).

Het idee was dat belangstellenden elkaar zouden treffen in plaatselijke afdelingen en dat leden reizen konden boeken voor uitjes en vakanties. De afdelingen moesten zorgen voor een verantwoorde vrijetijdsbesteding, door bijvoorbeeld lezingen 'met lichtbeelden' (17) aan te bieden. Dat leden

berekenend konden zijn door lid te worden om aan een reis deel te kunnen nemen en dan uit te schrijven als de reis geweest was, werd met lede ogen aan gezien: een duiventileffect. De ideologische insteek van de bestuurders stond door alle tijdperken heen in contrast met de houding van de leden, die vooral een gezellige en comfortabele reis wilden met gelijkgezinden.

Wat de verzuiling betreft, droeg de NCRV bij een aan interne protestantse oecumene: al wandelend raakten 'lidmaten van uiteenlopende protestantse kerken met elkaar in gesprek: hervormden, gereformeerden, luthersen' (101). Elders worden daarbij ook doopsgezinden en Leger des Heilsmensen genoemd (109). In 1949 was er een aanzet tot de oprichting van een vrijgemaakte concurrent, met een stemmingmakerig bericht van een Kamper theoloog, Gerrit Vissee, die bij een reis naar de Sint Gotthard enkel 'lol' had aangetroffen. Van Deursen, ook vrijgemaakt, weersprak hem. 'De NCRV bood haar reizende leden vreugde en blijdschap, en dat was wat anders dan lol. Wie op de Sint Gotthard met strakke blik en het hoofd gebukt rondliep begreep niets van het reizen naar Gods Woord.' (106, zie ook *DNK* 2003, 64-68) Bak plaatst dit incident in de context van de vorming van de vrijgemaakte zuil. De Gereformeerde Reisvereniging kwam er in 1954 overigens wel (114).

Met welk ideologisch uitgangspunt werd de NCRV opgericht? Reizen moest men leren: dat was het aanschouwen van het schoons dat God de wereld had geschonken en het aankweken van ontzag daarvoor. 'De christen moest leren zien, leren bewonderen, leren aanbidden.' (21) De taal waarin de bestuurders hun doel uitdrukten, veranderde gaandeweg, maar er bleef altijd een zeker verheffingsideaal in doorklinken. Of anders gezegd: er klonk altijd paternalisme en bevoogding in door. De leiding bepaalde wat zij goed achtte voor de achterban (138).

Een paradepaardje van NRCV-reizen waren de reizen naar Palestina/Israël. Bij de eerste reizen in 1930 en 1931 werd gewaarschuwd voor struikrovers en was het advies om een goede revolver (!) mee te nemen (57). Voordat vliegreizen gebruikelijk werden ging de reis per boot, afmerend van Genua, met lezingen onderweg (118). Bak schetst hoe de reisleiders zich inspanden om de reizigers een pelgrimsgevoel te geven. Bak plaatst alle ontwikkelingen in de historische en politieke context. Wat de Israëlreizen betreft meldt hij of en zo ja hoe er in reisverslagen in *Ons Reisblad* melding wordt gemaakt van Palestijnse vluchtelingen, in D.P.-kampen (*displaced persons*). In 1956 kwam dat een keer voor, na een zomerreis met expliciete vermelding: 'Die mensen in die kampen hadden een uitzichtloos bestaan dat vrede in de weg stond.' (122) Ook andere reizen hadden kwesties, zoals het reizen in het Spanje van Franco. De verenigingspraktijk was 'zo min mogelijk aandacht besteden aan de schaduwzijden van vakantielanden' (138).

Een bijlage met een grafiek met de ledentallen over de jaren was nuttig geweest. Bak vermeldt vaak ledentallen, soms expliciet afgezet tegen die van de (algemene) NRV, maar die getallen duizelen de lezer soms.

Het boek levert een goede bijdrage aan de geschiedschrijving van de voor Nederland zo kenmerkende verzuiling. Het boek overtuigt in de degelijke uitwerking en maakt met foto's en citaten invoelbaar hoe de NCRV reageerde op veranderingen in de samenleving. Het boek biedt inzicht in de reactie van de NCRV op veranderingen in de Nederlandse vrijetijdscultuur, schipperend tussen meebewegen met de markt en de behoefte om daar met een eigen aanbod iets tegenover te zetten.

Elza Kuyk

Maaïke Derksen, *Embodied Encounters. Colonial Governmentality and Missionary Practices in Java and South Dutch New-Guinea, 1856-1942* (Nijmegen: Radboud University Press 2021) 218 pp., ISBN 9789464212518, open access: <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/233727/233727.pdf?sequence=1> (geraadpleegd 17 april 2024).

Over de geschiedenis van de katholieke missie is inmiddels een boekenkast volgeschreven, en over de Nederlandse koloniale geschiedenis is ook al het nodige gepubliceerd. Wat de auteur van dit proefschrift daarbij is opgevallen is, dat er zelden aandacht is besteed aan de samenhang tussen missie en koloniale overheersing, hoewel een deel van de missionarissen toch op de koloniale loonlijst stond. In de Angelsaksische literatuur wordt dit verband wel gelegd. Geïnspireerd door deze Angelsaksische onderzoekstraditie – die zij in de inleiding uitvoerig bespreekt – onderzoekt de auteur juist deze verbanden, waarbij zij zich speciaal richt op *embodied encounters*: de praktische en materiële aspecten van het missie- en beschavingswerk onder de lokale bevolking waren speciaal gericht op hun fysieke voorkomen en gedrag.

Het onderzoek is in het bijzonder gebaseerd op primaire bronnen: de archieven van de betrokken orden en congregaties en bisdomarchieven in Nederland en Indonesië, op interviews met missionarissen, en niet in de laatste plaats op het beschikbare fotomateriaal – dat overigens niet in het boek is opgenomen. Zij concentreert zich daarbij op wat er daarin tussen de regels en in bijzinnen, of in de marges van foto's, gezegd wordt over de leefwijzen van en de 'civilisatie' van de lokale bevolking. Resultaat is een fascinerende analyse van de verwevenheid tussen missie en koloniaal bestuur. Toen eind negentiende eeuw de zogeheten 'ethische politiek' in

het koloniaal bestuur werd geïntroduceerd speelde dat de missie flink in de kaart: wie waren er beter in staat de lokale bevolking te civiliseren dan de missionarissen met hun missiescholen?

De auteur onderzoekt in vier hoofdstukken telkens twee periodes in de missionering op respectievelijk Java en in het zuiden van Nederlands Nieuw-Guinea.

Een eerste hoofdstuk is gewijd aan de Javaanse missie aan het eind van de negentiende eeuw. In die tijd was de missie uitsluitend gericht op de Europeanen – dat lijkt eenvoudig, maar dat was het niet. ‘Europeanen’ waren niet alleen de blanken, maar iedereen met een Europese juridische status – bijvoorbeeld de Afrikaanse militairen in dienst van het KNIL, mits zij een doopbewijs konden overleggen. Eenmaal in het bezit van een status als Europeaan lieten deze ‘Europeanen’ het er verder vaak bij zitten: zij gedroegen zich niet naar hun Europese status, woonden samen en kregen kinderen met ‘inlandse’ vrouwen of werden gewoon weer moslim – indertijd aangeduid als het ‘pauperprobleem’ – daarmee de superioriteit van de echte Europeanen ondermijnend. Aan de missionarissen de taak om zich met scholen en weeshuizen (waarin vaak halfwezen, waarvan de vader naar Nederland was teruggekeerd) te ontfemen.

In het volgende hoofdstuk worden de jaren 1900-1942 onder de loep genomen. De missie richtte zich – onder de vlag van de ethische politiek – vanaf begin twintigste eeuw steeds meer op bekering en civilisatie (wat toen ongeveer hetzelfde was) van de Javaanse bevolking. Strategie was een geciviliseerde Javaanse onderwijsselite te vormen, die vanzelf een beschavend effect op het ‘gewone volk’ zou hebben. In veilig geïsoleerde internaten werden daartoe jongens en meisjes uit de hogere Javaanse klasse opgeleid tot onderwijzer respectievelijk goede huisvrouw; ook werden huwelijken tussen hen gearrangeerd. Bijzondere aandacht werd daarbij besteed aan de Javaanse cultuur, want al te Europees mochten ze ook weer niet worden.

In een derde hoofdstuk verplaatsen wij ons naar het zuiden van Nederlands Nieuw-Guinea, met name naar de missie onder de Marind-anim. In 1902 werd de eerste Nederlandse bestuurspost gevestigd in Merauke, met als primair doel een eind te maken aan de koppensnellers-expedities die deze stam ondernam over de (voor de bewoners natuurlijk niet bestaande) grens, naar Engels (nu Australisch) Nieuw Guinea. Dat zou alleen mogelijk zijn door een combinatie van militair ingrijpen en civilisatie – dus bekering. De beschavingspogingen hadden aanvankelijk nauwelijks succes, omdat de missionarissen onder de lokale bevolking geen enkel gezag genoten. Zij hielden zich dan ook voornamelijk bezig met overigens vaak buitengewoon belangrijk etnografisch onderzoek. Op basis van deze verkregen kennis begonnen zij hun missiewerk, met als primair doel volwassenen, maar vooral kinderen, los te weken uit de zo verafschuwde

'losbandige' stamtradities. De missionarissen trachtten te voorkomen dat jongeren toekwamen aan hun initiatie: zij gaven hun andere (Indische) kleding en lieten hen de traditionele kleding, ornamenten en haardracht afleggen. Zij werden gehuisvest in gezinsverband, in plaats van in de traditionele mannen- en vrouwenhuizen. De missionarissen stichtten daartoe kostscholen en modeldorpen (*spaces of transformation*). Het ging allemaal maar moeizaam: veel jongeren ontvluchtten de modeldorpen om terug te keren in hun stamverband.

Deze laatste civilisatievorm, modeldorpen, zo lezen wij in het vierde hoofdstuk, werd vanaf 1920 de standaard civilisatie- en bekeringsmethode voor zowel missionarissen als koloniale overheid. Er werden talrijke modeldorpen gesticht, en om daar leiding te geven werden honderden onderwijzersgezinnen van de Nederlands Indische Kei- en Tanimbar-eilanden gehaald. Aangenomen werd dat deze Indiërs dichter bij de Nieuw-Guineese bevolking zouden staan. Deze onderwijzers waren niet alleen catecheten en beschavers, die bijvoorbeeld alternatieven voor traditionele Papoea-feesten bedachten, maar zij vertegenwoordigden tegelijkertijd de koloniale overheid: zij moesten de orde in deze dorpen handhaven en belastingen innen. De auteur noemt dit een systeem van dual kolonialisme: koloniale onderdanen werden geciviliseerd door koloniale onderdanen (onder toezicht uiteraard van blanke Nederlandse koloniale).

De auteur onderzoekt de, hierboven maar kort samengevatte, ontwikkelingen gedetailleerd en geeft ons daarmee een indringend beeld hoezeer de ontmoeting tussen lokale bevolking en missionarissen *embodied* was: voor zowel missionarissen als koloniale overheid waren een geciviliseerde leefomgeving, geciviliseerde kleding, geciviliseerde rolpatronen en geciviliseerde seksualiteit essentiële ingrediënten voor het beschaafde westers gekleurde christendom dat hen voor ogen stond.

Voor iemand als ondergetekende, gevormd door het lezen van heel wat missie- en congregatiegeschiedenissen, was dit proefschrift werkelijk een *eye opener*.

Lodewijk Winkeler

Hans van der Jagt, *Engelen uit Europa. A.W.F. Idenburg en de moraal van het Nederlands imperialisme* (Amsterdam: Prometheus 2022) 541 pp., ISBN 9789044649444, €45,00.

Alexander Willem Frederik Idenburg (1861-1935) begon zijn loopbaan aan de Koninklijke Militaire Academie. Na een periode als officier in Indië volgde een steile politieke en bestuurlijke carrière. Idenburg diende in de Tweede

Kamer (voor de Antirevolutionaire Partij), als gouverneur van Suriname, als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en als minister van Koloniën. Kortom: hij verkreeg in de loop der jaren een vrijwel ongeëvenaard inzicht in zowel uitgangspunten als uitvoering van de Nederlandse koloniale politiek.

Van der Jagt vat de verhouding tussen theorie en praktijk samen in de titel van zijn boek: hooggestemde moraal moest een plek vinden binnen het kader van het moderne imperialisme. De doelen van de door Idenburg voorgestane ethische politiek klinken menslievend genoeg: onderwijs, openbare veiligheid, medische zorg, meer financiële armslag voor het plaatselijk bestuur in de koloniën. Daar staat tegenover dat voor dit alles onderwerping aan de koloniale heerser nodig geacht werd. Van der Jagt is er duidelijk over: om scholen en ziekenhuizen te kunnen bouwen moest eerst het Nederlandse gezag gevestigd worden, in gebieden waar de plaatselijke bevolking (of de sociale bovenlaag daarvan) zich tot dan toe zelf bestuurd had. Het was staand beleid om verzet af te straffen door 'tuchtiging': platbranden van onwillige dorpen en neerschieten van de inwoners daarvan.

Van der Jagt slaagt erin om met voorbeeldige beknoptheid een samenhangend beeld te schetsen van deze theorie en praktijk van koloniaal beleid. Daaruit blijkt dat de in het Interbellum veronderstelde tegenstelling tussen de 'harde' Hendrikus Colijn en de 'zachte' Idenburg nergens op is gebaseerd: de visie op het te voeren beleid was bij beiden in de grond van de zaak dezelfde, ook al gaf Colijn meer speelruimte aan het westerse kapitalisme. Beschrijvingen van het privéleven van Idenburg worden beperkt tot het noodzakelijke, en de karakteristiek van diens gereformeerde levensbeschouwing (met daarin doorwerkende invloeden van het Réveil) bestaat uit clichés. Opvallend genoeg is dat nauwelijks hinderlijk, omdat het om zaken gaat die niet perse nodig zijn voor begrip van het hoofdthema in het boek. Ethische politiek presenteerde zich als een breed gedragen Nederlandse zaak, weliswaar met dat christelijke tintje, maar niet exclusief gereformeerd.

Dat de focus allereerst het beleid van Idenburg betreft en niet zozeer de man zelf, ligt voor de hand. Hoewel tegenstemmen tegen de verbinding tussen imperialisme en christelijke getinte Nederlandse moraal nooit ontbroken hebben, kon de door koningin Wilhelmina bevorderde ethische politiek op een meerderheid in het electoraat rekenen. Integraal onderdeel van die politiek was borging van de doelen met harde hand, een principe dat zelfs een criticus als C.Th. van Deventer onderschreef. Van der Jagt heeft over dit thema een boek geschreven dat terecht de aandacht trekt (met inmiddels een tweede druk). Het koloniale verleden in Indonesië en Suriname blijft nog steeds tamelijk onderbedeeld in het Nederlandse schoolonderwijs. Dat betreft méér dan alleen kennis van het verleden. Het is zaak om oog te

hebben voor de parallellen in het heden. Een hoofdstelling van Van der Jagt luidt dat het geen zin heeft om de ‘zachte’ kant van het kolonialisme (scholen, ziekenhuizen, financiële instellingen, effectief bestuur) los te koppelen van de ‘harde’: het met militair geweld de kop indrukken van oppositie. Dat raakt aan dilemma’s die ook thans weinig van hun actualiteit verloren hebben. Koloniën zijn er weliswaar niet meer, maar tijdens vredesmissies in Irak of Mali ontkomt Nederland er nog steeds niet aan om het halen van ‘zachte’ doelen te bevorderen met harde militaire hand. Men kan zich bovendien afvragen in hoeverre er een cesuur heeft bestaan tussen het beleid ten aanzien van oppositie van de nationale Indonesische regering in de jaren vijftig en zestig, en dat van de koloniale Idenburg in de periode daarvoor.

Gert van Klinken

E. Kuyk, *Tussen erfgoed en erediens. Meervoudig gebruik van vier monumentale stadskerken* (Amsterdam: AUP 2023) 275 pp., ISBN 9789463726092, €29,99.

Het boek *Tussen erfgoed en erediens* is een fraai uitgegeven publieksversie van het proefschrift waar Elza Kuyk in 2022 op promoveerde aan de Universiteit Utrecht. Het boek is ook open access beschikbaar als e-book. In de studie van Kuyk staan meervoudig gebruikte monumentale stadskerken centraal. Zij benoemt dit als een ‘tussencategorie’: het betreft geen volledig herbestemde gebouwen zoals we die tegenwoordig ook veel kennen, maar er vinden naast allerlei vormen van cultureel gebruik ook nog vieringen en kerkelijke samenkomsten plaats. Het zijn daarom bij uitstek plekken waar we de spanning seculier-religieus op het spoor kunnen komen en duiden; plekken waar de situatie als het ware dwingt om tot een aanscherping te komen van een protestantse visie op het kerkgebouw en op sacraliteit. Kuyk koos vier meervoudig gebruikte monumentale kerkgebouwen die ze bestudeerde en in haar boek uitgebreid beschrijft: de Geertekerk in Utrecht, de Sint-Joriskerk in Amersfoort, de Grote Kerk in Zwolle en de Oude Kerk in Amsterdam. De vraag die steeds centraal staat, is hoe de (nieuwe) eigenaren, geloofsgemeenschap en het kerkgebouw zich tot elkaar verhouden en wat we uit die interacties op kunnen maken over ontwikkelingen in het denken over religieus erfgoed en de veranderende rol van religie.

Per kerkgebouw geeft ze een algemene schets en beschrijft ze vervolgens enkele hoogtepunten uit de geschiedenis, ontwikkelingen en juridische structuur sinds het gebouw in andere handen overging, een typering van de

kerkruimte, haar observaties ten aanzien van de ecclesiologie en eredienst van de betrokken geloofsgemeenschap en enkele vormen van gebruik. Bij de Geertekerk en de Sint-Joriskerk wijdt ze daarnaast een paragraaf aan het licht en de ramen; bij de Grote Kerk is er een extra paragraaf over eigenaarschap en afspraken en bij de Oude Kerk worden er nog een aantal *site*-specifieke tentoonstellingen uitgelicht. Wellicht heeft dit verschil in paragrafen te maken met het verschil in eigenaarschap en gebruik tussen de verschillende casussen: de Geertekerk en de Sint-Joriskerk zijn nog kerkelijk bezit, terwijl de Grote Kerk en de Oude kerk dat niet meer zijn en deze sterker te maken hebben met spanningen die bijvoorbeeld de ruimteclaim van kunstprojecten of andere botsingen tussen cultureel en liturgisch gebruik oproepen. Spanningen die tussen de regels van de beschrijvingen door goed voelbaar worden.

Voor haar beschrijvingen baseert Kuyk zich op (sociale) media, interviews, informele gesprekken, foto's, websites, kerkbladen, nieuwsbrieven, culturele programma's en veel 'participerende observatie': ze nam deel aan de diensten en allerlei uiteenlopende activiteiten die in de gebouwen georganiseerd werden. De beschrijvingen lezen dan ook regelmatig alsof je zelf met Kuyk op stap bent en ze je wijst op de dingen die haar opvallen, waar ze zich over verwondert, of op conclusies die ze uit haar waarnemingen trekt. Regelmatig worden de beschrijvingen zeer gedetailleerd, wat bijdraagt aan het gevoel dat je erbij bent – hoewel niet altijd duidelijk wordt wat we uit deze mate van detail moeten opmaken. Al met al ontstaat er een rijk en levendig beeld van elk van de gebouwen en de verschillende dynamieken die zich daar voordoen.

Juist gezien die rijkdom van het materiaal, is het jammer dat er vervolgens nog maar tien pagina's aan analyse en conclusies volgen. Dat is eigenlijk te weinig om recht te doen aan de vragen waar ze zich voor gesteld zag. Door de keuzes die Kuyk daarbij maakt, bijvoorbeeld om vooral te kijken naar de overeenkomsten tussen de gebouwen om ontwikkelingen op het spoor te komen, laat ze kansen liggen om dieper in te gaan op de onderwerpen die ze beschrijft. Vaak zijn de overeenkomsten vrij globaal en maken juist de verschillen het spannend. Waarom werkt iets op de ene plek wel en is er op de andere plek strijd? Hoe dragen kenmerken van eigenaars, van een geloofsgemeenschap of van een gebouw nu daadwerkelijk bij aan de machtsverhoudingen en de relatie tot tijd, verleden en samenleving die bepalend zijn voor de ontwikkelingen ten aanzien van erfgoed en eredienst die ze op het spoor wil komen? Ze concludeert dat '[...] het kerkgebouw zelf religie en liturgische (en devotionele) geschiedenis blijvend in zich draagt en voortdurend uitnodigt tot interactie. Het kerkgebouw overstijgt de

afzonderlijke groepen.’ (257) Maar laten de verschillende casussen niet juist zien dat sacraliteit en religie geen vaste aan het gebouw gekoppelde categorieën zijn, maar in de diverse vormen van gebruik telkens weer bevochten en bevestigd moeten worden? Het idee dat het karakter van het gebouw de groepen overstijgt, klinkt veel in haar concluderende observaties door en dat staat verdieping in de analyse van interacties tussen gebouw, eigenaren en gebruikers in feite in de weg. In die zin was het wellicht interessant geweest om toch ook een casus van volledig hergebruik (als boekhandel, hotel of trampolinehal bijvoorbeeld) op te nemen en vergelijkingen te trekken.

Wie op zoek is naar ontwikkelingen op het gebied van religieus erfgoed of een protestantse theologie van het kerkgebouw, moet die grotendeels zelf opmaken uit de beschrijvingen van de vier kerkgebouwen. Zo biedt het boek veel stof tot verder nadenken en doorpraten over de actuele vraagstukken op het terrein van religieus erfgoed, claims van sacraliteit of seculariteit en de interactie tussen materialiteit, woord en handeling in de eredienst.

Jorien Holsappel-Brons

Teun van der Leer en Arjen Stellingwerf ed., *Terug naar de toekomst. 175 jaar baptisme in Nederland in tien portretten*, Baptistica Reeks 15 (Amsterdam: Unie van Baptistengemeenten in Nederland 2020) 134 pp., ISBN 9780244570590, €8.

Op 15 mei 1845 doopte de uit Duitsland overgekomen baptistenvoorganger Julius Köbner zeven Nederlanders in een kanaal in Gasselternijveen. Hiermee ontstond de eerste baptistengemeente in Nederland. In 2020 was het precies 175 jaar geleden dat deze gebeurtenis plaatsvond. Naar aanleiding daarvan zag deel 15 uit de publicatiereeks van het Baptisten Seminarium het licht. De zogeheten Baptistica Reeks wil resultaten van eigen onderwijs en onderzoek beschikbaar stellen aan gemeenten, voorgangers en gelovigen uit verschillende tradities. De Baptistica Reeks is dus niet exclusief (kerk) historisch georiënteerd. In deel 15 worden geschiedenissen verteld, met de uitnodiging om naar aanleiding van het verleden te reflecteren op eigentijds en toekomstig handelen in navolging van Christus. De geschiedenissen die worden verteld betreffen tien levensverhalen van Nederlandse baptisten. De biografische benadering en het doel van de bundel worden keurig verantwoord in de inleiding van de publicatie.

Alhoewel de portretten op zichzelf staan, geeft de opeenvolging ervan een aardig beeld van de geschiedenis van het baptisme in Nederland. De gewezen

hervormde predikant Johannes Elias Feisser (1805-1865) hoorde bij de eerste zeven baptisten in Nederland. Hij werd voorganger van de in Gasselternijveen ontstane baptistengemeente en vervulde daarmee een pioniersrol binnen het baptisme in Nederland. Voor de vrije evangelische evangelist Jan de Liefde (1814-1869) was de baptistenbeweging uiteindelijk te smal, maar zijn missionaire bewustzijn en inwendige zendingsarbeid beïnvloedden de groeiende baptistenbeweging. Hendrikadius Zwaantinus Kloekers (1828-1893) was als jonge man actief in de uitwendige zending, waarmee de blik van het baptisme verder verbreed werd. Tevens speelde hij een rol bij het ontstaan van de Unie van Baptistengemeenten in 1881. Uit het portret van evangelist en opwekkingsprediker Johannes Horn (1849-1924) blijkt de invloed van het Angelsaksische evangelicalisme op het baptisme in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw. Baptistenvoorganger Jan Willem Weenink (1886-1975) betoonde zich in de eerste helft van de twintigste eeuw een echte organisator. Of het nu ging om jeugdwerk, inwendige zending, kerkbouw of liturgie, hij trof op landelijk niveau voorzieningen. Collega Jan Louw (1887-1969) was juist een (theologisch) denker. Hij publiceerde veel en droeg zo bij aan het zelfbewustzijn en de identiteit van de zich in de loop van de twintigste eeuw emanciperende baptisten. Geertruida Reiling (1893-1979), die van 1923 tot 1952 in Congo werkte, verwierf bekendheid als de eerste Nederlandse vrouwelijke zendeling namens de Nederlandse Baptisten Unie. Tijdens verlofperioden reisde zij heel Nederland door om baptisten bij het zendingswerk te betrekken. Fenna Vorsteveld (1925-2012), die vanwege de consequent chronologische ordening in *Terug naar de toekomst* na Jannes Reiling (zie onder) behandeld wordt, trad vanaf 1954 als medisch zendeling min of meer in haar voetsporen. Eerst ook in Congo, later in Kameroen. Ondertussen bevorderde Jannes Reiling (1923-2005) als geen ander de emancipatie van het baptisme in Nederland. Hij was van 1958 tot 1987 de eerste rector van het eigen Baptisten Seminarium. Hij werd tevens hoogleraar aan de Universiteit Utrecht. De theologische emancipatie zorgde ook voor spanningen in eigen kring. Mede daarom nam docent Olof de Vries (1941-2014) in 1987 het rectoraat van het Baptisten Seminarium over. Net als zijn voorganger werd hij uiteindelijk hoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

De bundel eindigt met drie beschouwingen: van een gereformeerd historicus (Erik A. de Boer), een zendingstheoloog (Marco Wittenberg) en een praktisch theoloog (Jack Barentsen). De beschouwing van de laatste is het meest interessant, omdat hij grote lijnen oppakt en de geschetste baptistengeschiedenis in een bredere maatschappelijke context plaatst. De eerste beschouwer merkt terecht op: 'De bundel portretten vat eerder onderzoek samen en vraagt om verdieping.' (107)

Inderdaad zijn de portretten veelal geschreven op basis van bestaande literatuur. De positieve keerzijde daarvan is dat de voetnoten bij de individuele bijdragen en de bibliografie aan het einde van de bundel de geïnteresseerde lezer leiden naar de relevante historiografie. *Terug naar de toekomst* vormt daarmee een uitstekend startpunt voor iedereen die zich wil verdiepen in de geschiedenis van het baptisme in Nederland. Voor kerkhistorici die de literatuur al kennen is de bundel weinig vernieuwend, maar de Baptistica Reeks is niet in de eerste plaats voor hen bedoeld. Als populaire en tegelijk wetenschappelijk verantwoorde publicatie is deel 15 van de reeks zonder meer geslaagd. Bovendien kan de bundel ook academici die zich willen gaan verdiepen in de geschiedenis van het baptisme in Nederland op weg helpen en kunnen de opgenomen bijdragen inspireren tot nader origineel onderzoek.

Het boekje wordt slechts ontsierd door enkele slordigheden in de redactie. Zo beginnen de portretten van Feisser en De Liefde met een vergelijkbare schets van de kerkelijke situatie in Nederland in de negentiende eeuw. Ook de portretten van Reiling en De Vries overlappen elkaar iets meer dan nodig. Er staan nog een paar tikfoutjes in de bundel en de noten bij het hoofdstuk over Reiling beginnen abusievelijk niet opnieuw met nummer 1 maar met nummer 25 (waarmee de nummering van het voorgaande hoofdstuk wordt voortgezet). Het daarmee voor de tweede maal genoemde gebruik van voetnoten stemt tot vreugde. De aanwezigheid van een register zou de vreugde nog groter hebben gemaakt.

Mirjam Hofman

Herman Noordegraaf, *Op de straathoek. Ds. G. van Veldhuizen (1903-1963). Van plattelandsdominee tot pionier in Rotterdam Crooswijk* (Utrecht: Eburon 2023) 228 pp., ISBN 9789463014335, €26,00.

De biografie van dominee Gijsbert van Veldhuizen (1903-1963) moet voor de auteur, emeritus-hoogleraar diaconie van de Protestantse Theologische Universiteit, wel *gefundenes Fressen* zijn geweest. Van Veldhuizen was voor een belangrijk deel van zijn leven, van 1947-1963, dominee in de Rotterdamse achterstandswijk Crooswijk. Hij was daar niet slechts een predikant-voor-de-zondag, maar dook onder de vlag van 'diaconie' diep in het leven van de wijk en zijn bewoners. Op het hoogtepunt, in 1958, had hij een staf van twintig medewerkers in de wijk aan het werk. Zijn wijkwerk, geïnspireerd door Amerikaanse voorbeelden, typeerde hij als *comprehensive approach*, een

omvattende benadering van zijn gemeente en de wijk. Beter: Van Veldhuizen dook in 1947 in zijn eentje de wijk in – de uitbreiding en het etiket volgden pas later. De Crooswijk-periode in zijn leven acht de auteur verreweg het meest interessant: twee-derde van de biografie is er aan gewijd.

Dat Van Veldhuizen dominee was geworden was aanvankelijk niet zijn eigen keuze: hij had Nederlands willen studeren. In opdracht van zijn ouders werd het echter theologie. Hij moest er dus wel even inkomen, en hield een levenslange belangstelling voor literatuur.

Van Veldhuizen kwam uit een orthodox-protestants nest en werd ook een orthodoxe dominee, lid van de Confessionele Vereniging en later lid van het Verbond tot Kerkherstel. In 1928 werd hij predikant in het Utrechtse Nigtevecht, en in 1931 in het Friese Hantum, van waaruit hij door heel Friesland preekte voor orthodoxe gemeentes.

In 1937 aanvaardde hij een benoeming in Rotterdam-Kralingen, een wijk met zo'n 2.000 gezinnen. Hij vatte zijn taak serieus op: hij ging systematisch op huisbezoek en hield daar een kaartsysteem van bij. Maar ook begon hij een wijkblad en regelde uitjes voor ouderen en kinderen. Het accent in zijn werk verschoof van Schrift en belijdenis naar de Hervormde Kerk als volkskerk, voor iedereen, en niet alleen voor de actieve gemeenteleden. In Kralingen maakte hij ook de Tweede Wereldoorlog mee. In zijn boek *7 dagen Rotterdam* beschreef hij de oorlogsgebeurtenissen nog sterk vanuit het orthodoxe geloof: vanuit oordeel en genade. Maar in de praktijk was hij hoofdzakelijk diaconaal bezig: hulpgoederen, kinderuitzendingen, enzovoort.

Toen hij na een intermezzo als perspredikant (1945-1947) aan het werk ging in de achterstandswijk Rotterdam-Crooswijk ging hij steeds meer het accent leggen op het wijkwerk. Hij dook de wijk in – en vooral niet in de gebruikelijke functie van gezagvol verenigingsbestuurder, want dat schrikt maar af –, legde talrijke huisbezoeken af, organiseerde wijkavonden, filmavonden, moedergroepen en vakantiecampen, verhuurde het wijkgebouw aan de duivenfokvereniging en haalde met een boksvereniging de vechtersbazen van de straat. Hij doorspekte zijn zondagmiddagse 'verteldiensten' met praktijkvoorbeelden. Voor catechisatie was daarentegen geen belangstelling. Voor al dat wijkwerk trok hij, in dienst van de hervormde gemeente en met subsidies, wika's (werkers in kerkelijke arbeid) aan, jeugdwerkers en maatschappelijk werkers. Eigenlijk deed hij gewoon aan *streetcorner*-werk, later door hem *comprehensive approach*, omvattende benadering, genoemd. En hij schreef veel over zijn wijk en zijn werk, onder andere in *de Rotterdammer* (gebundeld in *het ABC van de volkswijk* (1949)), en hield lezingen in heel het land. Hij verwierf met zijn aanpak dan ook landelijke bekendheid. In

1954 publiceerde hij *Op de straathoek. Comprehensive approach in de praktijk* (Inderdaad: in de praktijk: de tweede druk in 1958 had hij al weer omgewerkt en uitgebreid). ‘Deze werken bevatten natuurlijk de nodige theologie en daarmee verbonden keuzes, maar zij bevatten toch vooral sterk met de praktijk verbonden reflecties.’ (156)

Van Veldhuizens kerkvisie radicaliseerde vanaf de tweede helft van de jaren vijftig: de kerk moet zich niet beperken tot woordverkondiging, want de kerk is zondags vrijwel leeg en naar catechisatie komt niemand meer. Maar tegelijk werd hij steeds meer geconfronteerd met de leegloop van de wijk naar betere woningen – het gemeenschapsgevoel verdween. Restten bejaarden, terwijl er ook steeds meer sociaal-zwakkeren en niet-Nederlanders kwamen wonen.

De opkomst van de televisie deed de rest: de bodem was uit zijn werk gevallen. Al in 1957 publiceerde hij daarover *Van voren afaan. Invloeden van migratie, televisie, ontkerstening en eenkennigheid*, waarbij ‘eenkennigheid’ staat voor ‘individualisering’.

Van Veldhuizens gezondheid kon uiteindelijk niet op tegen zijn tomeloze inzet. Hij kreeg hartklachten, waaraan hij al op 60-jarige leeftijd overleed.

In deze biografie blijft de auteur dicht bij de bronnen: het familiearchief, Van Veldhuizens publicaties en vooral zijn jaarverslagen, die een uitgebreide opsomming van zijn vele activiteiten geven. De auteur citeert daaruit wel erg uitvoerig, slaat zijpaden in (‘wij geven enige voorbeelden’) en plaatst diverse excursen, bijlagen en intermezzo’s om bijvoorbeeld ook Van Veldhuizens postzegelverzameling met evangelische onderwerpen, zijn vertaalwerk en zijn domineesromans kwijt te kunnen. In deze wat rommelige compositie komt niettemin Van Veldhuizen naar voren als een bevlogen dominee, naar wie terecht een basisschool en een straat zijn genoemd.

Lodewijk Winkeler

Andreas A. Yewangoe, *Een kampongkind wordt Doctor. Mijn worsteling om te promoveren aan de VU* (Zuidland: Stichting Zendingserfgoed 2023) 90 pp., ISBN 9789083080987, €15,00.

Andreas A. Yewangoe, geboren in 1945 in een kampong in Midden-Sumba, promoveerde in 1987 aan de Vrije Universiteit (VU) in de theologie en bekleedde sindsdien belangrijke functies in en vanuit de Gereja Kristen Sumba (GKS), een christelijk kerkgenootschap in Indonesië dat verbonden is met de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij had een lange weg afgelegd door het

Indonesische christelijk onderwijs en vervolgens het universitair onderwijs in Nederland. Over deze weg verhaalde hij in een aantal afleveringen op zijn Indonesische Facebook-pagina – in het Indonesisch, uiteraard.

De Stichting Zendingserfgoed vond het de moeite waard om deze biografische teksten in het Nederlands te vertalen, toe te lichten en uit te geven in deze bescheiden publicatie.

Yewangoe verhaalt in zijn ‘onderwijsmemoires’ hoe hij lager onderwijs genoot van zijn oom en pleegvader, die evangelist was. Deze getroostte zich vervolgens veel moeite om Andreas naar de middelbare school in Waikabubak en vervolgens de Theologische Hogeschool in Jakarta te sturen – desnoods had hij er een karbouw voor verkocht.

In 1971 werd Yewangoe predikant in Waingapu en vrijwel gelijk ook docent aan de Theologische School te Kupang (ter geruststelling: er zijn twee gedetailleerde kaarten in het boek opgenomen). Omdat hij daar de enige Indonesische docent was werd hij in 1972 ook maar gelijk rector – die moest van de overheid een Indonesiër zijn. Inmiddels was hij in 1970 gehuwd met Nella, die hij via het vrouwenwerk van de GKS had leren kennen. In deze eerste reeks krijgen we een mooi beeld van de omstandigheden in het toenmalige middelbaar onderwijs: de bescheiden middelen, de vakken en de docenten.

Yewangoe studeerde vervolgens van 1976 tot 1979 en van 1984 tot 1987 theologie aan de VU, waar hij zoals gezegd in 1987 promoveerde. Uitvoerig verhaalt hij over de moeilijkheden op deze weg – en hij vergeet niet daar ook het wel en wee van zijn vrouw en kinderen bij te betrekken. Beiden moesten uiteraard Nederlands leren, en hij vervolgens ook nog Duits en Latijn, waarna hij kon beginnen zich door de literatuur heen te worstelen, om te beginnen met één bladzijde per dag. Boeiend is dat hij aandacht heeft voor – voor ons vanzelfsprekende – details (over de trein: ‘je kunt zelfs een boek lezen gedurende de reis’). In meerdere hoofdstukjes gaat Yewangoe tenslotte gedetailleerd in op de voorbereidingen voor zijn promotie en op de plechtigheid zelf – duidelijk bedoeld voor zijn Indonesische Facebookvolgers, die zich bij zoiets vermoedelijk maar weinig konden voorstellen.

De redactie heeft de memoires aangevuld met een geschiedenis van de zending op Sumba en de vorming van de Geraja Kristen Sumba, een korte geschiedenis van christelijke theologische opleidingen in Indonesië sinds 1924, en een overzicht van de verdere imposante carrière van Yewangoe.

Het boekje wordt afgesloten met een reeks bijlagen: een overzicht van Gereformeerde zendingspredikanten, verbonden aan de GKS, een personenregister, een (broodnodige) lijst van afkortingen, twee kaarten en een korte literatuurlijst.

Lodewijk Winkeler